

Harc a háborúnak!*

Írta : Ferenczy József.

Mottó : *Dicsőség Istennek az égben és
békeség az embereknek a földön.*

Nem illik ugyan jelszóúl a mottóm azokhoz, amiknek elmondásához rögtön hozzáfogok, talán inkább *Schiller* szavait : *Der Mensch ist zum Kampf geboren* választhattam volna jeligéül. De most ne a jelszavakat mérlegeljük, melyek mind csak formalitást tesznek. A lényeg az, mit akarunk? s akaratumk megvalósítására mit teszünk? mert a lehangzatosabb jelszó is csak szó, pedig immár tette van szükség.

Hanem mielőtt elmékedésünkhez hozzákezdénénk, tartsunk egy hosszabb — talán unalmas — szemlét a világ eseményein és műalkotásain.

Vegyük kezünkbe a Bibliát, mi mindent találunk benne? Mindjárt az elején olvassuk : hogy *Kain* agyonverte testvérét *Ábelt*. Aztán : *Ábrahám* feláldozni készül *Izsákot*. Utóbb: Jericho elfoglalásakor *Józsua* népe az egész várost felégette s férfit, nőt, mindenkit legyilkolt. A birák könyvének 9-ik fejezete leírja *Jeroboám* gyermekeinek és *Abimeleknek* megöletését. A 15-ik fejezet elmondja, miként vert agyon *Sámson* ezer philisteust. Később olvassuk, hogy *Sámuel* megöleti az amalekiták királyát, *Agag*-ot; hogy *Dávid* levágja *Goliáth* fejét, *Judit* meg *Holofernesét*, *Saul* pedig dárdát dob *Dávid* után hogy felnyársalja.

Sámuel könyvének 31-ik fejezete leírja, hogy a philisteusok és izraeliták megrohanták egymást és sokakat levágtak. *Dávid* pedig legyőzvé az ammonitákat, a foglyokat kemencében égettette el. Samariában az idegeneket oroszlánokkal tépették szét. *Nabukodonozor* leöleti *Sedekiás* gyermekeit, miként *Herodes* a bethlehemi kisdedeket. *Josaphát* pedig az ammoniták és moabiták holt testeivel tölti meg a csatateret. — Elég a Bibliából, mely miként *Arany* mondja :

Az Irás, hol jegyezni kezd,
Jegyez csak gyűlöletet.

* Felolvasása magyar szt. korona országai Békeegyesületében 1911. ápr. 8.

Lapozzunk egy keveset a világtörténetben. Ott találjuk, hogy a keleti népek, Syria, Phoenicia, Assyria, Egyptom népei évről-évre harcban álltak egymással. A fáraók diadalmenettel vitték hazájukba foglyaikat, miként később a perzsák, makedonok, görögök és rómaiak. *Tiglath-Pilezár* assyr király mondja: Csatába szálltam az ellenség húsz ezernyi seregével és a kumanok öt királyával és meggyőztem őket. Mint a vihar csaptam a harcosok közé, ahol leghevesebben folyt a csata. A hegyek hasadékait holt testekkel töltöttem meg; levágtam fejöket, leromboltam városaik falait, temérdek zsákmányt, kincseket és rabszolgákat szereztem. A menekültek közül hatezeren vetették magukat lábaimhoz, átölelték térdeimet s én foglyokká tetvém őket.

Az örmények ellen folytatott hadjáratáról mondja *Assur-nazir-habal*: Megöltem minden másodikat az ellenségből. Falat húzattam a város kapui előtt, megnyúztattam főnökeiket és bőrükkel a falat takartattam be. Néhányan élve befalaztattak, mások keresztre feszítették, vagy karóba húzattak . . . sokat közülök megnyúztattam és bőrükkel a falat takartattam be; koszorúba gyűjtöttem össze koponyáikat és fűzereket alakítottam holt testeikből.

Syria és Palaestina tartományai között állandó volt a hadakozás. A Karkar város mellett vívott ütközetben az elesettek száma 14 és 20 ezer között volt.

Judea királyának *Dávidnak* hadjáratairól olvassuk, hogy *Joab* vezérlete alatt megtámadta a moabitákat és az ammonitákat s mindkét népet véres csatákban győzte le. A sémi fajt jellemző kegyetlenséggel bántak a győzők e szerencsétlen lakósokkal, kik közül sokat kettéfűrészelték, másokat nehéz vasszekerekkel agyon-gázoltak, vagy bárdokkal összevágtak és tüzes kemencébe vetettek.

A görögök történetében olvassuk, hogy midőn a crotomiak 510-ben Kr. e. megtámadták és legyőzték a sybaritákat, a győzők nem ejtettek foglyokat, hanem a menekülő sybariták közt roppant mézsárlást vittek véghez. Még a templomokban az istenek oltárainál is üldözték a menekülőket. *Achillesről* is tudjuk, hogy *Hector* holt testét szekerehez köttette s meghurcolta Troja falai körül, mi közben minden görög harcos a holt testbe dőfte lándzsáját. *Herodotos* szerint a marathoni csatatéren 6400 perzsa hulla feküdt. A thermopylaei csatában *Xerxes* katonái az ellenálló görög harcosokat mind egy szálíg lekaszabolták. A plataeai csatában — mivel *Pausanias* kiadta a parancsot, hogy senkinek sem kell kegyelmet adni

— oly iszonyú vérengzés történt, hogy a görög frók szerint közel százezer embert gyilkoltak le. *Thukydides* jegyezte fel, hogy a peloponnesusi hadjáratban a legborzasztóbb dolgok Corcyrában történtek, ahol a menekülőket az oltárokról hurcolták a vérpadra, másokat az oltároknál gyilkoltak meg. A sziciliai hadjárat Athénnek 50 ezer emberébe és 200 hajójába került. A chaeroneai ütközetben a makedon katonák ezer athénit öltek meg és kétezeret foglyul vittek. Midőn *Nagy Sándor* Thebaet elfoglalta és lerombolta, iszonyú volt az öldöklés, melynek ötszáz makedon katona és több mint hatezer thebaei esett áldozatául. *Nagy Sándornak* a perzsák elleni hadjáratában a Granicus melletti csatában, *Arrhianus* tudósítása szerint, 2500 perzsa holt test maradt a csatatéren.

Ez a szakadatlan öldöklés és vérengzés pedig nemcsak a régi, úgynevezett barbár idők jelenségei voltak, hanem keresztül vonul a világtörténelem minden korszakán, elhúzódik napjainkig. A XIX-ik század háborúiról állította össze egy statisztikus a következő rémes számadatokat.

A nagy forradalom és az első francia császárság háborúi legalább két millió ember életét szüntették meg. Arcole mellett 1796-ban az osztrákok nyolcezer halottat és sebesültet és ötezer foglyot vesztek Tivolínál és Mantuánál az osztrák hadsereg, mely összesen csak harmincezer emberből állt, halottakban huszezret vesztett s azonfelül sok foglyot. A gúlák tövében vívott csatában ezer-ötszáz muzulmán fulladt a Nilusba, Abukir mellett pedig a 15 ezer főből álló török hadsereg mind egy szálíg elpusztult. Marengo mellett az osztrákoknak nyolcezer, a franciáknak hatezer halottjuk és sebesültjük volt. Echlingen mellett az osztrákok kétezer halottat és sebesültet vesztek. Austerlitznél 21 ezer holt test maradt a csatatéren. A jeni csatában 21 ezer porosz halt és sebesült meg. Az Auerstädt melletti csatában kilencezer halott fedte a csata síkját. Eylau mellett az ellenséges seregek 40 ezer embere pusztult el halottakban és sebesültekben. A rio-secoi lázadás Spanyolországban tizezer halottjába került. Eszlingennél 25 ezer volt az osztrák halottak és sebesültek száma, a franciák vesztesége pedig 15 ezer főre rúgott. Ugyanennyien pusztultak el a wagrami csatában. Abból a fél millió emberből, akiket I. *Napoleon* 1812-ben Oroszországba vezetett, csak 50 ezren tértek vissza Franciaországba, tehát kerek 450 ezer ember pusztult el. A Moszkva melletti csatában az oroszok 50 ezer, a franciák 20 ezer embert vesztek. A waterlooi

csata az ellenséges seregeknek 60 ezer ember áldozatba került. A krimi hadjárat 95615 embert követelt. Franciaországnak hadjárata China ellen harmadfélezer ember életébe került. A porosz-francia hadjárat vesztesége csak halottakban — sebesültek nélkül — 3:9556-ra rugott. Körülbelül ugyanennyire teszik az orosz-japán hadjárat veszteségét is.

Borzadályt keltő statisztika, rémületet gerjesztő história. S míg a társadalom és hatóságok szigorúan üldözik a rémes históriák és ocsmány olvasmányok terjesztését, addig iskoláinkban kötelezőleg tanítjuk a tömeges embergyilkolások történeteit. Nem hiába mondja *Arany* :

Oh, a világ története
Szomorú egy tanulmány!

Ember az ember ellen, faj a faj ellen, vallás a vallás ellen támad és folytat írtóháborút a világtörténet minden korszakán keresztül. *Caesar* és *Pompejus* vetélkedése, a császárság és pápaság egymás hatalma iránti féltékenysége, a latin fajok versenye a germánokkal, a barbarok betelepődése a nyugati birodalomba, a katolikus spanyolok és mohamedán arabok egymás elleni gyűlölete, a kereszténység és pogányság közötti ellentét véres háborúkat, öldöklő gyilkolásokat támaszt a népek és nemzetek között, örök kárára a civilizációnak, szegényére az Isten képére és hasonlóságára teremtett ember emberi méltóságának. Keresztes hadjáratokat indítanak faji gyűlöletből, vallás-háborúkat folytatnak hitbéli fanatizmusból. Elnyomják, üldözik, gyilkolják az eretnekeket, a reformátorokat. Vadállatok martalékául vetik a keresztényeket a római imperátorok, a legkegyetlenebb kinzásokkal végzi ki a katolikus inkvizíció a hitetleneket vagy hűségükben meggyanusítottakat, máglyára viszik a huszitákat, kardélre hányják a hugenottákat, üldözik a protestánsokat, pogromokat rendeznek a zsidók ellen azok, akik magukat a Balkán keresztényeinek protektoraiul tolják fel. Valóban, mintha a világtörténelem nem annyira az emberszeretet és civilizáció fejlődését mutatná, mint inkább az elfajulását, az embergyűlölet és brutálítás szakadatlan láncolatát.

De még egy rövid szemlét óhajtok tartani az irodalom és szépművészetek világbirodalmában.

Minden nemzet nagy hősi eposainak tárgya országra-világra szóló hadakozások. Már a régi keleti népeknél a sanskrit irodalom egyik nagy eposa a *Ramajana* azokat a hősi tetteket éneкли meg,

melyeket *Rama* a *Rawanas* ellen folytatott hadjáratában véghezvitt. A másik nagy sanszkrit nyelven írt hindu epos a *Maha Bharata* a kuruidok és penduidok harcát írja le, mint *Homeros Ilias*-a a görögök és trójaiak harcát, mint *Tasso Megszabadított Jeruzsálem*-e a keresztények és saracenek, mint a magyar *Zrinyiász* a keresztények és mohammedánok harcát. Az ó perzsák nemzeti eposának, *Firdusi Sahname* jának tárgya *Feridun* hadviselése, miként a honfoglaló *Árpádé, Vörösmarty Zalán Futása*-ban. *Debreczeni Márton* magyar epikus költő a *Kiovi Csatát* egészen úgy kezdi, mint *Vergilius Aeneis*-ét, melynek kezdő szavai: Fegyvert és férfiat énekelek . . . (arma virumque cano). Harc és öldöklés tölti be a németek hőskölteményét is, a *Nibelungent*, mint általában vérrel van aláfestve minden nemzet hősi eposa.

A tragédiaköltészetből is a halálhörgés hallatszik *Aischylostól Shakespeareig* s tőle napjainkig. Mert a tragédia rugói az emberi indulatok és szenvedélyek; különösen a boszú s ezeknek alkalmazásba vett eszközei rendszerint a nyílt erőszak vagy alattomosan használt tör és méregpohár.

Hasonlóan gyilkolás, öldöklés és hadakozás ábrázolásaival találkozunk a legrégebbi idők és az újabb korok képzőművészeti alkotásaiban. A pergamomi ásatásokból előkerült dombornüveken nehéz fegyverzetű harcosokat találunk, akikről az első pillanatra látjuk, hogy nem barátságos lakomára indulnak, hanem vérengző embergyilkolásra. Rómában a Forum Traianum-on áll a *Traján* oszlop, melyen csigavonalban huzódnak végig azoknak a római harcosoknak relief-képei, akik embervérrel festették be utjaikat, a merre jártak. Athenben az Akropolisz szoborcsoportozatai nem a hellén civilizáció halhatatlan alakjait ábrázolják, hanem vérengző harcosokat, akik embertársaik életére törtek. Rómában a Capitoliumi múzeumban van egy antik szobornü, a *Haldokló Gladiator*, mely földre rogyott római harcost ábrázol mellén tátongó sebbel, ahonnan ömlik a vér. Firenzében a loggia *Lanzin* látjuk *Benvenuto Cellini Perseus*-szobrát, jobb kezében éles kardot, baljában *Medusa* levágott fejét tartva, melyből patakként ömlik a vér, miként a földön heverő test nyakából is. Pár lépésnyire a szobortól van egy másik szoborcsoport, mely sisakos római harcost ábrázol, amint társának holttestét vonszolja magával. Hasonló hozzá a kopenhágai *Thorwaldsen*-múzeumban levő szép márvány dombornü, amint *Achilles* a megölt amazont karjaiba veszi. — Mindenütt vér, halál, pusztulás!

A nemzeti muzeumban Napoliban van egy nagy mozaik kép. *Nagy Sándor* issusi csatáját ábrázolja lándzsás alakokkal, halott harcosokkal, vergődő csatanénekek. A Vatikán freskói között látjuk *Raphael* nagy képét, *Constantin csatá-ját*. Megrendítő kép. Szinte hallani véljük a levágott, halálra sebzett harcosok halálhörgését, a vízbe fulladók sikoltásait. Mintha csak ezt a festményt látta volna maga előtt *Vörösmartynk*, midőn e sorokat írta :

Két részről riad a kürt és csendülnek az ércek,
Vad recsegések után örvény szakad a levegőbe,
S összeveszett hangok zavarékít hordja visítva.

A bolognai galleriában van *Guido Reni* festménye: *A kisdedek megöletése*. Iszonyatot támasztanak a nézőben a vérben heverő kisdedek tetemei, a menekülő anyák rémületet kifejező ábrázata s a vad poroszlók gyilkos főrei. A dresdeni királyi képtárban van *Wouwermann Lovascsata* című képe. A lángban álló szélmalom és égő épületek tövében a közvetlen közelből egymásra lövöldöző harcosok gyilkos munkája, a párájukat kilehelő lovaknak hallani vélt nyögése, vagy a megvadult futásban levőknek nyerftése meg-
rázza a nézőnek még erős idegzetét is. A *Prado*-ban lügg Madridban *Velasqueznek Las lanzas* című olajfestménye, melynek lándzsás harcos tömege mutatja, hogy azok az emberek nem áldásthozó békés munkára vállalkoztak, hanem gyilkos emberpusztításra. Gondoljunk azokra a keresztény martirokra: a nyilakkal átszúrt Szent Sebestyénekre, a szegez kerékbe tört Szent Borbálákra, amelyekkel Európa minden nagy nyilvános és magán képtáraiban találkozhatunk. Mennyi rémület és iszony, az emberi vadságnak mennyi elriasztó emléke fűződik e szépművészeti alkotásokhoz! Aki végigjárta a versaillesi palota képtárát, aki visszagondol *Verescsaginnak* a háború iszonyatosságairól festett képeire, borzalommal kell hogy gondoljon az emberiség legnagyobb átkára, a háborúra, melynek nyomán gyűlölet, rombolás, pusztulás, nyomor, elvadulás és halál járnak.

Tehát mindenütt a világban, ahol csak körültekintünk, a bibliában, a történettudományban, a szépművészetekben, mindenütt vért, pusztulást, erőszakos halált találunk!

És most elmélkedjünk.

Az első kérdés, amit föltehetünk az: van-e ethikai jogosultsága a háborúnak? Aki azt felelné rá, hogy igenis van jogosultsága, az ezzel az állításával minden judikaturát eltörölné. Ha a

művelt emberi társadalom bölcsesége szükségesnek ítélte az emberek közt támadható differenciák elintézésére a birói igazságszolgáltatás behozatalát, annak logikai következménye, hogy a népek és nemzetek közötti differenciákat is bíróságok döntsék el. Mert ha jogos a nemzetek közti háború, akkor következetesen jogos az egyének között is az ököljog. Pedig ennek nem találjuk védőit a civilizált emberiségben.

Ha az összes művelt nemzetek abban egyeztek meg, hogy közügyeiket legbölcsebbjeik vezetésére és intézésére bízzák; érthetetlen, miért intézzék a nemzetek életét, az országok és birodalmak létét érintő háború kérdését katonák, akik tudvalevőleg sem tanultságuknál, sem képzésük irányánál fogva soha és sehol sem tartoztak a béke apostolai közé. Mert a hadüzenet dolgában rendszerint a fejedelmek, akik nem polgárkirályok, hanem „*legfőbb hadur*“-ak, döntenek végérvényesen és pedig ritkán a polgárság legbölcsebbjeinek véleménye szerint, hanem legtöbbször katonai környezetük tanácsai alapján. Nem ok nélkül tette 1886-ban Mr. H. *Richard* az angol parlamentben azt az indítványt, hogy szüntessék meg az uralkodónak hadüzeneti jogát; s csak hét szavazat hiányzott hozzá, hogy az indítvány többséget kapjon.

Különben nem is a hadüzenet fejedelmi jogának megszüntetését kellene sürgetni, hanem a nemzetek közötti vitás kérdéseknek döntőbírótság útján való elintézését. Ez az eszme pedig nem is oly abszurdum, mint aminőnek sokan hirdetik, ha meggondoljuk, hogy olyan államférfiak is helyeselték, mint: *Washington, Franklin, Cavour, Gladstone, Cobden, Manteuffel*, sőt maga *Bismarck* javasolta, hogy a Német- és Spanyolország közt a Carolina szigetek miatt támadt vitás kérdésben XIII. Leo pápa döntsön.

De nem is volna új intézmény a döntő bíróság, hisz miként *Arnoldson: Pax Mundi* című könyvének angol fordítója B. F. *Westcott* püspök mondja, 1794 óta 67 esetben intézett el döntő bíróság békésen háborúval fenyegető ellentéteket. Igy 1803-ban Franciaország 21 millió márkát, 1872-ben Anglia 15 és fél millió dollárt fizetett Észak-Amerikának, 1875-ben pedig China Japánnak fél millió taelt döntőbírótság ítélete következtében. S tekintélyes gyűlekezetek fejezték ki 1887-ben Amerikában, 1888-ban Franciaországban azt a kívánságot, hogy a nemzetek között előforduló mindennemű vitás kérdéseket döntő bíróságok intézzenek el. Ennek az eszmének életre keltésén fáradoznak az interparlamentáris kon-

ferenciák, ennek a világon leghumánusabb gondolatnak iparkodnak érvényt szerezni a világszerte megalakult és buzgó tevékenységet folytató békeligák, békeegyletek. S ha azt látjuk, hogy az egymás ellen hadat viselő nemzeteknek a háború *után* megállapított békekötését nemzetközi bíróság mérlegeli, változtatja, módosítja és garantálja; nem látjuk be, miért ne ítélkezhetnék a vitás kérdésben ily nemzetközi bíróság már a háború *előtt*.

Hogy ezt a törekvést gyakorlati érték nélküli jámbor óhaj-tásnak, utopiának nevezik a hadvezérek, tábornokok, admirálisok, sőt igen sokan államférfiak, írók, tudósok, még gyakorlati pályán működő polgárok is, az nem jelent semmit. Megtanulhattuk a történetből, hogy amiket nagy tekintélyek tegnap még lehetetlenségnek hirdettek, holnap már közhasználatba vett tények lettek. Bölcselkedő nagy elmék, államférfiak, tudósok évszázadok, sőt évezredek óta az államszervezetek legkülönbözőbb formáit gondolták ki, léptették életbe; s ha mindedig nem jöttek is rá a tökéletes formára — mert tökéletesség csak eszményileg gondolható — azért a szüntelen munkás emberi agyvelő tovább folytatja elmékedéseit az elért jónak jobbal való kicserélése felől. Epen úgy, mint a nemzetek közti béke biztosítására törekvők nem szüntethetik meg fáradozásukat minden lenéző mosoly és kicsinylés dacára sem, mert lehetetlen, hogy ne lenne jövője annak a törekvésnek, amelynek oly régi multja van.

Nem is szólva a világtörténet ó- és középkorában felmerült békemozgalmakról, már az újkor elején találkozunk egy mély bölcselkedésű államiérfiúval, *Morus* Tamással aki a harci vitézséget a civilizált emberhez méltatlan foglalkozásnak nevezte. Míg a görög bölcsész, *Plato* a harcos pályát a legmagasztosabbnak tartotta, *Morus* racionalizmusa minden nimbusztól megfosztotta a harcost. Államát *Utopiá*-nak nevezte, melyben a háborút úgy utálták, mint a vadállatiasságot.¹

A történet egész sereg oly állainforma tervezetéről szól, amelyek a háború kiküszöbölését célozták. Így *Campanella*, olasz szerzetes 1620-ban a *Napállam*-ot (*Civitas Solis*) tervezte, mely Európa összes nemzeteinek a pápa jogara alatt való egyesüléséből állana s benne a kommunizmus biztosítaná a népek örök békéjét és boldogságát. Hasonlított hozzá a délamerikai jezsuita állam,

¹ *Morus* Tamás: *Utopia* ford. *Kelen Ferenc*. Filozófiai Írók Tára XXIV.

melyben ismeretlen volt a pénz s az állandó békének biztosítéka a vagyonközösség volt. A XVII. ik században *Harrington* keltett közfigyelmet *Oceana* című republikánus államszervezetével, melyben a békét a földnek igazságos felosztása biztosítaná. Már korábban *Bacon* hírneves angol tudós rajzolta meg képét *Nova Atlantis* című művében egy új államformának, melyben a tudomány, főleg a természettudományok biztosítanák az emberek boldogságát.

Angolok, olaszok, franciák, németek foglalkoztak a legkalandosabb, sokszor fantasztikus államszervezeti tervekkel, melyekből a hadviselés hiányzott, vagy legalább is szigorúan korlátoztatott. *Owen*, *Morelly*, *Saint Simon*, *Ophir* álmadoztak a békeállam létesítéséről. Mindnyájan ismerjük az imént elhunyt *Tolstoj*-nak az öskeresztény államrend megalkotására irányuló törekvéseit és a mi *Madách*-unknak falansterét, melyben a tudós mutogatja múzeuma tárgyait s így szól:

Ez ágyú; rajta rejtélyes fölírás:
Ultima ratio regum. — Hogyan
Használtatt, ki tudja? Im e kard,
Kizárólag csak embergyilkoló szer, —
És nem volt bűnös, aki ezzel ölt.

Igaz, hogy a történelem nagy neveket, tudósok, bölcselek neveit sorolja fel a háborúk magasztalói között mint: *Arndt*, *Fichte*, *Hegel*, *Trendelenburg*, *Körner* neveit. kik között az utolsó — ne feledjük — nemcsak költő volt, hanem katona is; de viszont a béke hívei és a háború ellenségei között sem ritkaságok a nagy nevek, mint: *Hugo Grotius*, *Herbert Spencer*, a nagy szociologus bölcseész, *Comte Ágost* a pozitívizmus megalkotója, *Lotze* a híres *Mikrokosmos* írója, *Saint Simon* államférfiú, *Grillparzer* dráma-költő, s hogy a jelen kor kitünőségeiről se feledkezzünk meg: *Roosevelt* Tivadar.

Mióta a francia grande armée glóir-ja elhomályosult s újabban a germánok büszkélkednek a fegyverek dicsőségének hírnevével, Németországé lett a vezető szerep a háború kultuszának ápolásában. Igaz, hogy az övé a lópor feltalálásának dicsősége, de nem kisebb dicsősége Németországnak a könyvnyomtatás feltalálása sem. S ha önérzetes büszkeséggel emlegeti is hadvezető nagy hőseit, *Blüchert* és *Moltket*, nem kisebb dicsősége, hogy a magáénak mondhatja a szellem nagy herosai között *Kant*-ot és *Goethét*, kik közül az előbbi könyvet írt az örökös béke eszanéjéről is *Zum ewigen Frieden* címen.

Már a *Kritik der praktischen Vernunft* című művének a népjogokról szóló fejezetében az örökös békét nevezi *Kant* az összes népjogok végcéljának, melynek biztosítására a különböző államok időleges kongresszusát tervezi, hogy ezzel polgári módon egyenlítőssé tegyen ki a népek vitás ügyei, mint a perek, ne pedig háborúval, bárbar eljárással, a vadak módjára.

Az örökös békéről írt könyvében kimondja ugyan *Kant*, hogy a háborúra nem kell semmi különös indító ok, mert úgy látszik, az ember természetébe van beoltva, még pedig mint valami nemes hajlam, mely minden önző rugók nélkül, csupa dicsvágyból lelkesíti harcra az embert. De hozzát teszi egyszersmind, hogy a jó államszervezettől függ, hogy a bomlasztó erők hatását egyensúlyozza és az embereket — még az erkölcsileg rossz embereket is — jó állampolgárokká lenni kényszerítse, akik bizonyos kényszertörvényeknek hódolva, magukat egymásra utaltaknak érzéik és így a békés állapotot, amelyben a törvények érvényesülnek, biztosítsák. A természetnek — mondja — van ugyan két eszköze a népek elkülönítésére: a különböző *nyelvek* és *vallások*, melyek kölcsönös gyűlöletet és a háborúra ürügyet támaszthatnak. Azonban a fejlődő kultúra és az embereknek egymáshoz való közeledése előmozdíthatja és biztosíthatja a békét.¹

Könyve elején megállapította és hat pontba foglalta össze *Kant* a harc természeti állapotából a tartós béke kultur-állapotába való átmenetnek feltételeit is. Közöttük különösen fontos s ma, a lefegyverezés kérdésének feszegetése alkalmával kiválóan aktuális a harmadik pont, amelyben az álló hadsereg eltörlését sürgeti, mivel fenyegeti a békét, fokozza a költségeket s többbe kerül, mint a háború.

Bámulatot keltő bölcseséggel tekintett száz évvel előre a königsbergi bölcs Európa mai helyzetébe, melyet fegyveres békének szoktunk nevezni. Egy francia napi lap (*Le Matin*) nem régiben kiszámította, hogy 25 év alatt, 1883-tól 1908-ig a fegyveres béke Európának 145 milliárd frankjába került. Idézem a nagy államokra vonatkozó statisztikai számokat. Németország költött hadseregére 1883-ban 504 milliót, 1908-ban 1504 milliót, tehát kerek egy milliárd frankkal, azaz 193%-al emelte hadügyi költségét; Anglia 702 millióról 1487 millióra (112%), Oroszország 894 millióról 1511 millióra (69%), Franciaország 789 millióról 1100 millióra (39%), Ausztria és Magyar-

¹ *Kant*: Zum ewigen Frieden. Königsberg 1796. 51--61 ll.

ország 318 millióról 529 millióra (66%), Itália 311 millióról 457 millióra (47%) szaporította kiadásait. Ezek a számadatok világosan megmutatják az utat, amelyen az államok egészen biztosan, nem is tévőzva, haladnak az államcsőd felé. Ha bármely pénzüintezet vagy részvénytársaság igazgatásában ilyen gazdálkodás mutatkoznék, mint aminőt a katonai gazdálkodásban folytatnak, bizonyára az egész igazgatóság a büntető bíróság elé kerülne.

De, úgy látszik, a népek minden nagyobb felindulás nélkül tűrik az imperialisztikus politika fentartása érdekében rájuk kivetett terheket, mintha csak azzal vigasztalódnának, akár idegen győzőnek lennének adófizető vazallusai, akár saját bálványaiknak rabszolgái, az alattvalóknak meg nem változtatható sorsa a megnyugvás a fegyveres béke átkában. Gondoljunk csak a mi delegációink elé terjesztett 1911-iki hadügyi jelentésre. Midőn híre kelt, hogy 312 millió koronával emelték az eddigi tengerészeti költségvetést, a hír egy kis megdöbbenést keltett, a sajtóban egy-egy kifakadást olvastunk az örültséggel határos költelekezésről. Egyébként pedig mindenki rezignációval emlegette, hogy tehát ismét el kell halasztanunk az új egyetemek felállítását, mint már évtizedek óta mindig. Népoktatásunk továbbra is marad az eddigi szánalmas helyzetben. Utaink továbbra is maradnak olyan rosszak, mint eddig. Közegészségügyünk marad továbbra is melegágya minden járványnak, mint eddig. Közigazgatásunk, igazságszolgáltatásunk. közlekedési állapotaink javítására ismét nem lesz fedezet. Iparfejlesztésünkről, kereskedelmünk előmozdításáról továbbra is lemondunk. S népünk kivándorlásával ezután is csak úgy szaporíttjuk Amerika lakosságát, mint évtizedek óta folyton és állandóan. Sőt még az a rémhír sem keltett sem a delegációban, sem a közönségben nagyobb emociót, midőn a hadügyi tárgyalások folyamán kiderült, hogy a legközelebbi öt év alatt 752 millió korona többletre lesz szüksége a monarchia úgynevezett közös hadseregének, amihez hozzászámítva a rendes évi 420 milliós hadügyi költségvetést, meg a saját honvédségünk rendes szükségletét, a most következő öt évben körülbelül háromezer milliót kell költenünk hadseregünkre. Három milliárd korona kiadás öt év alatt! nem a kultura fejlesztésére, nem a köznyomor enyhítésére, nem a közjólét előmozdítására szánva, hanem a tömeges embergyilkolásra, az özvegyek, árvák és munkára képtelen nyomorékok számának szaporítására! Sajnos, ebben tükröződik a legjellemzőbben civilizációnk, humanizmusunk a huszadik században.

Szóltunk *Kant*-nak az örök béke gondolatát tárgyaló művéről; megérdemli *St. Pierre* apát is, hogy megemlékezzünk *Kantot* majdnem egy századdal megelőző *Projet de paix perpétuelle* című művéről, mely első komoly munkálat volt az örök béke biztosításáról. Ő is pontozatokba foglalta össze a békét biztosító tervezetét. Ő is döntő bíróság ítéletére kívánta bízni úgy a népek háborújának, mint a polgárháborúnak okait. S ha vannak is javaslatainak kifogásolható pontjai: azt a maliciózus kigúnyolást, melyben *Leibniz* és *Voltaire* részesítették, nem érdemelte.¹

Mindenesetre több bölcsesség nyilvánult meg a nemesszívű egyházi férfiú munkálatában, mint Oroszország és Japán összes vezető államférfiában és hadvezéreiben a nem régen lefolyt gyilkos mérkőzésük alkalmával. Mert vegyük csak szemügyre az öldöklő harc eredményét. Oroszország elköltött a hadjáratra 6300 millió frankot, Japánország elköltött öt milliárdon felül. Emellett elvesztettek együttesen körülbelül 300 ezer emberéletet. S ennek az elrémtítő élet- és vagyonpusztulásnak mi lett az eredménye? A cár és a mikádó által szivesen fogadott szövetségi szerződés. Ezt az eredményt milliárdokra rugó vagyonnak s több százezerre menő emberéletnek megkímélésével elérték volna néhány százezer frank költségen a hágai békekongresszus útján is. Vagy megérte az angol-transwali hadjárat azt az öt és fél milliárd frank hadi költséget s annyi derék angol férfiú elvesztésével járó áldozatot, amibe Angliának ez a hadjárat került, azért, hogy lett egy autonóm hatáskörű dél-afrikai federatív republica angol fenhatóság alatt?

Gáncsolhat hát valaki, ha hangosan kiáltjuk, hogy: *parva sapientia regitur mundus!*

Döntő bíróságok — halljuk emlegetni — nem simíthatják el a nemzetek érdekellentéteit, mivel ezek nem vezethetők vissza a jog és jogtalanság alapjára, lévén a különböző nemzeteknél különböző a jog forrása; például a törököknél a Korán, a keresztényeknél az evangélium, az ázsiai népeknél Buddha szent könyvei. De hisz a világ összes nemzetei közt szétszórt zsidók sehol sem kívánják, hogy vitás ügyekben a Talmud alapján ítékezzenek. Nincs tehát semmi elfogadható alapja annak az állításnak, hogy a népek ügyeinek érintkezései nem bírálhatók el csupán juridikai alapon, mint a

¹ Tervezetét részletesen ismerteti *Franz v. Holtendorff: Die Idee des ewigen Völkerfriedens*. Berlin, 1882. 17–29 ll.

házastársak válópereiben is bajos igazságot tenni a codex Š-ai alapján. Ám azért nemzetközileg a törvénykönyvek szerint intézik el a bíróságok ezeket a differenciákat. Így a nemzetek közt felmerülő vitás kérdések is döntő bíróságok útján volnának elintézhetőek.

A lefegyverezés — mondják — nem mozdítaná elő a béke biztosítását, miként a fegyverviselés tilalma nem csökkenti a gyilkosságokat. Én azt hiszem, ez állításnak utóbbi részét a statisztika teljesen megcáfolná. Tehát a mondás csak afféle frázis, mint a fegyveres béke híveinek nagyon emlegetett közmondása: *ha békét akarsz, készülj a háborúra*. Mintha csak azt mondanák: ha biztonságban akarsz tudni vagyonodat, bízd őrizetét a tolvajokra.

Az évről-évre fokozódó fegyverkezés, azt hisszük, jobban fenyegeti a békét, mint a lefegyverezés. Éppen úgy, mint a kötekedő embert könnyebben bátorítja vakmerő támadásra a zsebben hordott revolver vagy a csizmaszárba dugott éles kés, mint az üres marok. Az általános hadkötelezettség, az új idők ez egyik legbarbárabb intézménye tehát az állandó békének egyik legfenyegetőbb e-zköze, mely fokozza a háborúra való elhatározás lehetőségét. Amellett nagy hátrányára van a kulturának is, melyet a hadsereg különben sem becsül meg értéke szerint, miként erről engem „békében és háborúban“ szerzett saját tapasztalataim győztek meg.

Hogy háború nélkül rothadásnak indulna a világ — miként *Moltke*, a híres hadvezér, írta *Blunischli*-hoz, a nagy jogtudóshoz ítéztett egyik levelében — nem tudjuk elhinni. Rothadás a pusztulásnak jele; pusztulás pedig a háború nyomán jár, mely hetek, hónapok alatt lerozsolja azt, amit az emberek évtizedek, talán évszázadok alatt alkottak.

Nem tudunk róla, hogy a világtörténet melyik hadjárata hozott létre nagyszerű képzőművészeti alkotásokat. De azt tudjuk, hogy a világ legszebb fresco-festményének, *Lionardo* Utolsó Vacsorája pusztulni indulásának *Napoleon* katonái voltak az okozói. Azt is tudjuk, hogy a spanyol katonák lovaikat kötötték a világhírű cordobai mecset jaspis és porphyr oszlopaihoz és lovaik patkói taposták szét a mecset művészi mozaikjait, melyeknek ma minden darabkája értékes emléke az egykori arab—mór műízlésnek. Valaminthogy saját hazánk történelméből is tudjuk, hogy *Mátyás* királyunk híres könyvtára mint összes kulturális régi emlékeink, a pusztító török hadjáratoknak estek áldozatul. Mert a háború a rombolásnak, pusztulásnak okozója, az alkotásé pedig a béke.

Sokan keresték már a világbéke biztosításának módjait és a háború okait. Nagy irodalma van már e kérdések feszegetésének. *H. Grotius* híres könyvében¹ még a régi világ és a középkor eseményeit — amelyeken ma már túl vagyunk — tekinti a háborúk okaiként; ilyenek: visszautasítása a női kéréseknek, a meglevónél jobb országok megszerzésének vágya, az állami kormányzattól való megszabadulásnak óhaja, az általános függetlenségre való törekvés. *Paul Leroy-Beaulieu*,² aki az emberiséget fenyegető három veszedelmes járványt ismer: *a pestist, az éhhalált és a háborút*, melyek közül az első kettőt a tudomány és a humanitás által már legyőzhetőnek tekinti, még csak az utolsót, *a háborút*, ezt a csupán az emberi akaratban gyökerező veszedelmet találja legyőzhetetlennek, sőt akként látja, hogy mindegyre erősödik. Míg ez a jeles szociologus csak három okot lát a háborúra, ú. m.: a nemzetiségek elnyomását, a diplomaták fondorlatait, a fejedelmek kalandos vállalatokra irányuló ambícióját, honfitársa: *Laveleye*, a lelkes békeapostol, 12 oly időszerű okot sorol el, amik könnyen háborút idézhetnek fel. Ez okok között vannak valóban nehezen lektüzdhetők, mint: a hódításvágy, a vallási és nemzetiségi eltérések, az idegen államok belügyeibe való beavatkozás, a gyarmatpolitika. De hogy ezek között még a nemzeti hiúságnak is ott kell szerepelnie — amit szeretnek point d'honneurnek nevezni — ez már valósággal nagy emberi gyöngeségre vall.

Az ismert francia szellemességgel megírt könyv,³ melyben *Laveleye* oly részletesen foglalkozik a háború okaival, egyszersmind alaposan kifejti, miként volna a háború nemcsak korlátozható, hanem megszüntethető. Három intézményre volna szerinte szükség: 1. nemzetközi kodexre, 2. nemzetközi bíróságra, 3. nemzetközi végrehajtó hatalomra. Igaz, hogy ez intézmények megalkotása végtelenül nehéz dolog a nemzeti hiúság s a nemzetek közti versengés miatt. A magyar békeapostolnak, gróf *Apponyi* Albertnek ezidei amerikai körútján a világbékéről tartott beszédei is hangoztatják a nemzetközi parlament kivihetlenségét, mert az szerinte is a nemzeti szuverenitásba ütközik, de talán még sem kivihetetlen, csak nagyon nehéz. Ám az egész világra áldásos hatású intézmény megalkotásáért a legnagyobb nehézségektől sem szabad visszariadnunk.

¹ *De jure belli et pacis.*

² *Paul Leroy-Beaulieu: Recherches économiques sur les guerres contemporaines.*

³ *Émile de Laveleye: Des causes actuelles de guerre en Europe et de l'arbitrages.*

Ha sikerült egy századdal ezelőtt az 1815-iki szt. szövetséget létesíteni az uralkodói jogok legitimitásának biztosítására, bizakodnunk kell, hogy sikerülni fog a nemzetek örökös békéjének biztosítására szolgáló még szentebb szövetséget is létrehozni. E bizakodásra ösztönözhetnek bennünket az olyan nyilatkozatok is, a minőket mostanában hirneves amerikai polgárok tettek, akiktől pedig az örökös béke hiveinek sok várni valójuk van. *Carnegie*, a ki ez évben tett félmillió alapítványt a világbéke javára, mondta: azt hiszem, hogy a béke uralmának küszöbére értünk és az 1911-ik évben fog szilárd alapot nyerni az a kor, amikor az emberek nem ölik többé egymást, mint a megvadult állatok. *Bryan*, a demokraták volt elnökjelöltje ez év legsürgősebb feladatának azt tartja, hogy szerveztessék a nemzetek közti bíróság a nemzetközi vitás ügyekben való döntésre. Az Egyesült Államok társadalmi életének egyik vezető férfja: *Martin* Frigyes így szólt: A legkomolyabb probléma, mely sürgős megoldásra vár, a nemzetek és az osztályok közt való harc és a szegénység ellen folytatott háború. Mert a kétezeréves keresztény kultúra ellenére is a mai civilizációt a dreadnaughtok és a gépfegyverek uralják. Minden bajt, gondot levenne a vállunkról a nemzetközi békebíróóság eszméje. Ha ez meglesz, a világ civilizációja az igazságra lesz alapítva, a fejlődést az igazság fogja irányítani dreadnaughtok helyett.

E nyilatkozatokkal szemben a komoly időszaki magyar sajtóban olvashattuk mostanában, hogy „az állami rend tentartása, a munkafelosztás biztosítása, a munka fokozása és az egész műveltség fejlesztése csak a fegyveres erőben, az erőszakban birják biztosítékukat, . . . hogy a békés életmód mindig maga után vonta az államnak és a műveltségnek halálát.“ Azért „folytassuk tovább is még fokozottabb mértékben a hősök és nemzeti ideálok kultuszát, legyen célunk a béke, de fegyverkezzünk állig.“¹ Egy másik, szintén bő forrástanulmányon alapuló komoly dolgozat hirdeti, hogy „a jog alapján államokat teremteni és megszüntetni nem lehet, ez a belső érdemesültség és a külső erő, a hatalom műve. A jog uralmával ki lenne zárva a tényleges érdemesültség érvényesülése. A nemzetközi élet értéktelen, kihalt szervezetekből állana, ami további hatásaiban az *emberi* színvonalának sülyedésére vezetne és egészségtelen állapotot szül-e. A pacifismus tehát antimorális.“²

¹ *Jankulow* Boriszláv a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1911. jan. füz.

² *Pasteiner* Iván a *Cél* 1910. 3-ik füz.

Egészen természetes, szinte specialis magyar felfogás a fegyveres erő hatalmaskodásának védelme nálunk magyaroknál. Hisz a mi történelmünk nemzeti vonásai közé tartoznak az olyan jelenségek, mint a XIV-ik századbéli *Trencsényi Csák Máté* viselt dolgai, aki nemcsak korlátlan hatalmú rabló lovagként élt várában, hanem fegyveres sereget vezetett souverén ura — királya ellen is. Vagy nem hasonló módon járt el a XVIII-ik század elején báró *Wesselényi* Miklós, Zsibó ura, aki ágyukkal felfegyverzett lovas és gyalog csapatokkal támadta meg a szomszédját s foglalta el annak gorbói várát. És nem emlékszünk-e mindnyájan a néhány hét előtt lefolyt cseklészi romantikus lovagi kalandra, a melyben most a XX ik században gróf *Eszterházy* Károly fegyveres szolgasereggel vette birtokba erőszakos módon a családi kastélyt és birtokot. Igen! nálunk energikusabb munkára, szívósabb kitartásra van szükség a nemzetközi béke biztosítása végett, mint másutt, mert nálunk szívósabb a ragaszkodás nemcsak a dicséretes ősi erényekhez, hanem az elavult s a huszadik század gondolkodásával már meg nem egyező intézményekhez is. Ne feledjük, hogy a párbaj mániája sehol a világon nem dühöng annyira, mint nálunk, a világ egyik legverekedőbb nemzeténél. Pedig ha karddal szereztük is meg országunkat, nem karddal tartjuk meg, mint sokan hirdetik, hanem — okossággal.

A fegyverkezés állandó fokozásában és nem az ország megtartásának, védelmének legbiztosabb eszközét látom, ellenkezőleg a legnagyobb kockázatát, mert már-már annyira jutottunk, hogy nyakig fegyverben állva kell majd néznünk, miként buknak el az országok az állami bankrótban.¹ És mi veszedelmes közelségben vagyunk a bukást jelző lejtő széléhez. Ne feledjük, hogy Európa államadóssága 25 év alatt 1888-tól 1908-ig 107 milliárd frankról felemelkedett 151 milliárdra (41%-al) s benne Ausztria és Magyarország adósságának szaporodása 4 milliárd és 5 milliót tesz ki. Szinte ijesztően gondolunk az éppen egy évszázaddal ezelőtt 1811-ben történt pénzdevaluációra, amikor a pénz értéke egy ötödrésze szállt le. Micsoda rémületes évszázados jubileum előtt állunk!

¹ Nagy megnyugvásomra szolgált, midőn e sorok megírása után olvastam a lapokban, hogy a jelenlegi angol külügyminiszter, Sir Edward Grey az angol parlamentben tartott beszédében így nyilatkozott: «A fegyverkezések terhe nagyobb veszedelem, mint maga a háború, mert a békében való elvérzést jelenti.»

Sok akadály, nagy nehézségei vannak a nemzetközi béke biztosításának. Naivság volna kicsinyelni őket, de biztató jelenségek is vannak, amelyek reménykedésre jogosítanak. Ha a háború, miként a hadvezérek ismételtetik, pénz, pénz és pénz kell, a békére is iparkodjunk pénzt szerezni. *Carnegie* már jó példát mutatott milliós adományával, kövessék őt a *Rockefeller*-ek, *Pierpont Morgan*-ok és a többi amerikai milliomosok s álljanak melléjük az európai milliomosok és lesz a béke számára is pénz s így több sikerrel folytathatja a harcot a háború ellen. Álljon talpára a társadalom s háritsa el az útból azokat az apró akadályokat, amelyek csoportosan nagy gátjai, erős nehézségei a békének. Foglaljon állást a törvényhozás, a társadalom a felekezeti elfogultság leküzdésére, a vallási surlódások megszüntetésére, a házasságok akadályainak elhárítására. Mi értelme van a katonatisztek házassági kauciója fentartásának? Lehetetlenné kell tenni a párbajt törvényhozási és társadalmi intézkedésekkel. Iparkodni kell a nemzetiségi viszályok megszüntetésére, a faji eltérések kiegyenlítésére és ezzel a *panszláv*, *alldéutsch* és hasonló barbár jelszavak s a velök járó brutalitások elnémítására.

Épen ez év közepére van összehíva Londonba a nemzetközi népfaji kongresszus azzal a célzattal, hogy érintkezést keressen, kapcsolatokat létesítsen Nyugat és Kelet különböző népfajai között. Lesz-e és mennyi eredménye a kongresszus tanácskozásainak, ki tudná előre megmondani? De már az is sokat jelent, hogy a különböző népfajokat szétválasztó korlátokat megkezdik lebontani. Nagy eredményeket nem várunk ez első kongresszustól, de mindenesetre ez is egy lépés lesz előre a világbéke biztosítása felé, mert hangoztatni fogja az emberiség szolidaritásának szükségét, a nemzetek és népfajok összetartozását.

Az egész világtörténeten keresztül húzódik a népfajok harca. A fehér ember már már kiirtotta a vörösbőrű indiánokat, tengernyi vér ömlött a fehérek és szerezsenek közt folyt gyilkos hadjáratokban, ma a sárga veszedelem rémhíreivel fenyegetnek bennünket. Valóban itt az ideje, hogy új, humánusabb és igazán művelt jelszót proklamáljunk, azt, hogy: *mindnyájan testvérek vagyunk!*

A nagy francia forradalom által proklamált *liberté, egalité, fraternité* jelszavaiból még az azokat hirdető nemzet körén belül sem sok valósült meg, csak jelszónak maradt meg. Érvényt kell immár szerezni nekik világszerte. Mert a vérkeveredés, a fajok ösz-

szevegyülése életre kelti az egyenlőséget és testvériséget, ezek létrehozják a szabadságot és biztosítják az emberiség örökös békéjét. „Tehát a keveredés — írja *Gobineau* — a keveredés mindenütt, az állandó keveredés a nagy társadalmaknak a hatalmas civilizációnak legvilágosabb, legbiztosabb, legtartósabb műve.“¹

Valami végtelenül megalázót és megszegyenitőt találok abban, hogy a húszadik század kulturemberét szuronyok, géppuskák, gyorstüzelő ágyuk, torpedók, dreadnaughtok, dinamitpatronok, melinit és ecrasit bombák tartásáért és riasztságáért el embertársainak tömeges gyilkolásától — csak azért, mert azoknak más színű az arcuk, ferde metszésű a szemük, gyapjas a hajuk. Vagy ha ez a külső eltérés nincs meg köztük, akkor azért, mert más nyelven beszélnek, vagy más szertartást követnek istentiszteletüknél. Igazán jogosulatlanul látszik a hivalkodás fejlett kulturánkkal, mert nagyon sok még a barbárság közöttünk. Érezzük, hogy sok előmunkálatra van még szükség. Miként *Kant* sem sorolta még korának lehetőségei közé az örök békét, hanem csak mint célt jelölte meg, mely felé haladni kell a tökéletesedő emberiségnek, úgy még ma sem beszélhetünk közeli sikerről. Nem élünk illúziókban. A ma még uralkodó állapotoknál fogva nem kecsegtetjük magunkat hiú ábrándképekkel, de erősen él bennünk a nemzetek közti béke lehetőségének, megvalósíthatásának eszméje. Reménykedünk. Meg vagyunk győződve, hogy elkövetkezik az idő, amikor lehetlenné lesz a háború. Nem a szociálizmus, nem az anarchizmus fogja lehetlenné tenni, hanem más három tényező fogja, véleményem szerint, legyőzni a háborút: 1. a népek anyagi kimerülése, mert a minden józan mértéket túlhaladó fegyverkezés már is csóddal fenyegeti az államokat; 2. a természettudományok szédítő haladása, mely a végletekig fogja juttatni a pusztítást és rombolást; 3. a kultúra folytonos és szakadatlan fejlődése, mely utóvégre mégis csak le fogja győzni az állatot az emberben. „A háború nem azért fog véget érni, mert *kegyetlen* — mondja *Anatole France* a Tolstoj felett tartott emlékbeszédében — a természet maga is érzéketlen és kegyetlen és mi tőle függünk. A háború nem azért fog megszűnni, mert *igazságtalan*; semmi sem bizonyítja, hogy az igazságról és a jogról alkotott eszméink valaha meg fognak valósulni. A

¹ *Essai sur l'inégalité des races humaines* par le comte de Gobineau II. 556 l.

háború véget ér, ha majd megszűnnek hatni azok a politikai és társadalmi okok, melyek lehetségessé és szükségessé tették: az autokrácia, az ipari versengés, a dolgozó osztályok elnyomatása.

Erős tehát a meggyőződésünk, hogy be fog teljesülni a francia polgárkirálynak tett az a jóslata: „Je suis persuadé que le jour viendra ou dans le monde civilisé on ne la (la guerre) fera plus.“

Dávid Ferenc és kora.

Írta : Dr. Borbély István.

(Folytatás.)

A könyvharcot is ők kezdik. Szegedi Kiss István az első, ki „Associatio vera de trinitate“-jában megtámadta az unitáriusokat. E támadás csak kis körben keltett feltűnést, t. i. csak azok között, kik e munka kéziratát ismerték, mert csak négy év múlva került nyomdába, Skarica közbenjárására Genfben. Dávid az érdemleges mérközést siettetendő, 1569. aug. 20-án Gyulafehérváron megjelent „Prédikációs könyve“ alapján „De regno Christi“ címmel új munkát bocsátott közre. Ezt követte a „De regno Antichristi“, mely Jakab Elek összehasonlítása szerint sok helyen szöszszerinti idézet Servetónak Restitutio Christianismi c. munkájából. Servetoról ez alkalommal Basilius s egy Névtelen dicsérő költeményt is írt, őt martyrnak s a megkövezett István vértanú társának nevezvén. Ceglédi s Károlyi nem késték Basiliust e kifejezésekért megdorgálni. Melius Dávid könyveire az 1570. jul. 26-ki csengeri zsinaton ígért feleletet. Dávid a neki megküldött meghívást a fejedelem utasítására nem fogadta el. Melius fájdalommal vette ezt tudomásul, aztán — ügyét nem téve függővé a blandratisták megjelenésétől — határozatot hozatott ellenük, kik „nyelveket nem tudnak, a forrásokot nem ismerik s céljokhoz képest elferdítik“. Végzésüket kinyomtatták s Meliusnak 3 új művével, valamint Béza levelével együtt elküldötték János Zsigmondhoz megismerés végett. Dávidék „Responsio Pastorum ac Ministrorum Ecclesiarum in Transylvania“ című könyvvel feleltek ez iratokra. A csengeri Confessiot a kálvinisták külföldre is elküldték, így kapta meg azt Beza Skaricától s írta a „Dialogi Graeci Athanasii“ munkáját az unitáriusok ellen, ígérve Skaricának, hogy egyházának érdekében mindig szívesen áll rendelkezésükre. A további külföldi segítségre azonban ezuttal nem volt szükség, mert a magyar kálvinista írók meglepő termékenységet mutattak. Károlyi Péter „Brevis erudita et perspicua explicatio“ és „Az egy igaz Istenről és a Jézus Krisztusnak Istenségéről és Fiuságáról való